

A KOCKÁZATOK ÁRNYÉKÁBAN AVAGY MILYEN A SZOCIOLÓGIAI KÖNYVSIKER AZ NSZK-BAN?

Ulrich Beck bambergi szociológiai professzor 1986 nyarán megjelent könyvéről (*Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp) azt tartja a társadalomtudományi közvélemény az NSZK-ban, hogy ez volt az utóbbi évek egyik legnagyobb közönségsikere. (1987 végéig már kiadásban több mint 16 ezer példány kelt el belőle.) Az ok kézenfekvőnek látszik már egy-két oldal elolvasása után is: könnyedén van megírva, olykor ironikus, máskor a retorikus fogásoktól sem riad vissza, de azért őrzi a szakszerűség legfontosabb attribútumait. A legjobb fajta tudománynépszerűsítés ez, s emészthetőség dolgában előnyösen különbözik Niklas Luhmann rendkívüli absztraktságától és Jürgen Habermas kifinomult elmélettörténeti elemzéseitől. A téma pedig nem lehetett aktuálisabb, hiszen a könyv szövege kiszedve készen volt, amikor a csernobili robbanás mindenki számára demonstrálta, mi is az a „kockázat-társadalom“.

Beck egyik tézise ugyanis az (s a recenziók elsősorban ezt emelték ki), hogy a XX. század végére megváltozott a társadalom természete. Míg korábban az anyagi gazdagság előállítására és elosztására szolgáló folyamatok és konfliktusok formálták arculatát, addig napjainkra a technikai eszközökben, felszerelésben rejlő kockázati tényezők válnak meghatározóvá. A szegénység ugyan (legalábbis az NSZK-ban és egy bizonyos ellátási-anyagi értelemben) eltűnt, de a jóléti társadalom most már atomerőművei árnyékában másfajta veszélyektől, egy más értelemben vett létbizonytalanságtól retteghet. A könyv sikere a „zöld“ hangulat visszatükröződése, hát a kiadó is halványzöld borítóval jelentette meg.

A szakma konzervatívabb része nem késlekedett, hogy kétségbevonja a radikális és radikális modorban előadott állításokat. A tekintélyek nyilatkozataiból nem hiányzott egy bizonyos cinizmus. „Társadalmunknak a lehetséges katasztrófák horizontja előtt kell élnie, éspedig egészen normálisan és izgalmak nélkül; az esetleges katasztrófák egyébként sem tűnnek el, viszont elkerülhető és az izgalmakból eredő károk keletkeznek.“ (Niklas Luhmann: *Die Welt als Wille ohne Vorstellung*. Die politische Meinung, 1986. 229. sz. 21. I. Idézi Roland Roth: *Auf dem Weg in die Risikogesellschaft?*, Sozialwissenschaftliche Literaturreisung, 1987. 15. füz. 19-25. I.) Páratlan érv, és politikai rendszerkülönbségek nélkül használható. Hondrich (ugyancsak nagy név a szociológiában) a *Spiegel*-ben egyenesen azt írja, hogy nemhogy kockázat-társadalomban éljünk, hanem egyenesen csökkenő kockázatok és növekvő kockázattudat által jellemezhető világban — amiből logikusan következik, hogy a kockázatok dramatizálása nem mehet vég nélkül: előbb-utóbb hozzájuk szokunk, s elfojtjuk őket. (Kari Otto Hondrich: *Ein unsichtbarer Gast sitzt mit am Tisch*, Spiegel, 1987. 27. sz. 237-242. I.) Politikai ajánlásnak sem rossz.

Beck azonban nem egyszerűen környezet- vagy természetvédő — elsősorban azért, mert tudja, hogy társadalom és természet, emberes környezet szembeállítására értelmét veszítette: nincs többé olyan érintetlen természet (legalábbis Európában), amit védeni lehetne. A bőrünkre menő egzisztenciális kockázatokról van szó: sugárszennyezés, nitrátos és ipari hulladékoktól szennyezett ivóvíz stb. A könyv alaptézise, hogy ezeknek a kockázatoknak a természete különbözik a régebbiekéitől. „Not ist hierarchisch, Smog ist demokratisch“ (kb.: A szegénység hierarchikus, a szmog demokratikus) — ez a könyv jelszó-tömörségűre redukált alap gondolata. (48. I.) A régi környezeti ártalmak elől a gazdagok elmenekülhettek. A csernobili robbanásból eredő sugárzás ország- és rendszerhatárokat, társadalmi különbségeket nem ismerve ért el mindenkit Budapesten vagy Bambergben. A kockázatok egalizáló hatásuk mellett (ami mellesleg kizárja az egyéni védekező döntés lehetőségét — 54. I.), sajátos módon nyúlnak bele a tulajdonviszonyokba: Beck ökológiai kisajátításról beszél az olyan esetekben, amikor a kockázat vagy a károsodás manifeszt értékcsökkenést eredményez. Hogy hazai példánknál maradjunk: a Balaton eutrofizációja irtatlan ingatlanvagyon semmivé válását jelenti.

A modern kockázatok legtöbbje emellett láthatatlan, érzékelhetetlen. A normális emberi érzékek csődjéről és trónfosztásáról beszél Beck, hiszen hogy mi van az ételünkben és ivóvizünkben, arról csak a kémikus tájékozathat, a sugárzás mérőszámai (ha egyáltalán közlik velünk) érthetetlenek (ki tudja, hogy 200 becquerel sok vagy kevés?); azt, hogy a nukleáris hulladéktemető létesítésekor mit kell tekintetbe venni, csak a geológustól tudhatjuk meg (hiszen ez esetben olyan időtávlatban kell előre gondolkodni, ami a legmerészebb távlati tervező képzeletét is nagyságrenddel haladja meg). A modern kockázatok tudásfüggőek, s emiatt válik a kockázat-társadalom szociológiája tudásszociológiává. (72. I.) Csakhogy: ezzel együtt a tudománynak a valóság definíciójára támasztott kizárólagossági igénye is megtörik. Kézelfoghatóvá válik ez az egymásnak ellentmondó szakértői véleményekben, amelyek egyformán racionálisak és egyformán alátámasztottak (alátámaszthatlanok). Elválik egymástól a tudományos és társadalmi racionalitás (38. I.), hiszen a civilizációs kockázatok esetében a kifogástalan tudományos racionalitással meghatározott valószínűségekben (a katasztrófa esélyében) rejlik a helyzet teljes irracionalitása. Csernobil vagy Bazel óta nem szorul bizonyításra, hogy amit a szakértők gyakorlatilag kizártnak tartanak, megtörténik. A helyzet paradoxona azonban az, hogy a tudományos érvekre a tudományos racionalitás kritikája is rászorul. A tudomány egyszerre fel- és leértékelődik; ezért lenne nehéz ezt a jelenséget a modern irracionalitások közé besorolva zárójelbe tenni. Más kérdés, hogy masszív érdekek nyomására a tudományosan racionális érvelés is él suba alatt egyfajta (a Beckétől különböző) társadalmi racionalitással, ahogy ez a „határértékek“ esetében belátható. (Mekkora az „elfogadható“, „eltűrhető“ sugárzás? Ennek eldöntése nyilvánvalóan társadalmi mérlegelést kíván; tudományosan legfeljebb az adott értékhez tartozó halálzási valószínűség becsülhető.)

Ennyi biztosan elég ahhoz, hogy egy jól megírt könyvnek tisztes közönségsikert biztosítson az NSZK-ban. Csakhogy Beck a kockázat-társadalom körülírását összekapcsolja néhány más társadalmi folyamat értelmezésével, s így végül is valamiféle átfogó szociológiai önértelmezést kínál a Szövetségi Köztársaság polgárainak. Alighanem ez sikerének igazi titka: a szakszerű, céhbéli szociológia (különösen szintetikus szándékú műveiben!) magasan lebeg az átlag értelmiségi olvasó felfogóképessége fölött, ha pedig „népszerű“ akar lenni, épp azt nem adja, amit várnak tőle: a társadalom értelmezését. A Beckéhez hasonló, teoretikus mondanivalójú, de érthető és

az átlagpolgár számára értelemmel, jelentőséggel bíró könyveknek van bizonyos hagyománya a társadalomtudományokban: Riesman, Galbraith, Aron, Schelsky, Bell sikerkönyvei mind ilyen funkciót tölthettek be (amit félreértés lenne ideológiai-nak minősíteni). A közönség effajta értelmező eligazítást vár szociológiától, közgazdaságtantól, pszichológiától — s egyre kevésbé kapja meg (manapság talán épp a szociológiától a legkevésbé). Úgy van, ahogy Beck leírta: nemcsak a kockázatokat, de a (látszatra) kockázatmentes „normáfolyamatokat“ is egyre kevésbé lehet a tudomány igénybevétele nélkül észrevenni. A szociológiai tudomány racionalitása azonban különbözik a közemberétől — s csak kölcsönösen kiábrándítják egymást.

Mit is kínál Beck a kockázat-társadalom címkéje alatt? Megmutatja, hogy a „jóléti“ társadalomban — noha a társadalmi egyenlőtlenségek viszonylag ugyanolyanok, mint régen (a liften mindenki feljebb ment egy emelettel, de a legfelül és legalul levőket ugyanannyi emelet választja el) — nincsenek már osztályok, mert felbomlottak azok az életkeretek, életstílusok, társadalmi helyzetek, amelyek az osztályokat mint a társadalom tagjai számára is észlelhető nagycsoportokat létrehozták. Ami maradt, az a statisztikusok és szociológusok osztályozó eljárásainak a terméke; maradt az „osztály nélküli kapitalizmus“ paradox jelenségvilága. Mindez hozzájárult az individualizálódáshoz — mert ezzel egyidejűleg megmozdultak a kiscsalád tartósnak gondolt keretei. Gyökeresen megváltozóban van a nők szerepe a partnerkapcsolatokban, a munka és a fogyasztás világában. Mindez — mondja Beck — csak a modernizálódás folytatódása: a XX. század eleji modernnek tartott társadalom csak félig volt az, mert meghagyta a nagycsoportok, a család, a nők premodern világát. A modernizálódás most falja fel ezeket az utolsó maradványokat is. Beszél Beck a munka világának megváltozásáról, a várható tartós és flexibilis alulfoglalkoztatottságról, a tudomány magabiztosságának a megingásáról, a politika szerkezetének az átalakulásáról. Teljes társadalomképet kínál tehát, olyat, amelyben az egyéni tapasztalatok is elhelyezhetők, s amely ugyanakkor nem ad ideologikusan rövidrezárt feleleteket.

Ennyi minden persze csak lazán fűzhető egybe, következetlenségek és alátámasztatlan állítások árán. A szakkritika nem is késett ezt kimutatni: a „kockázat-társadalom“ valóban ad hoc szóképzés eredménye, de Beck úgy beszél róla, mintha elméletileg kimunkált fogalom volna; a könyvből, amely egy történeti korszakváltást szándékszik leírni, furcsa módon hiányzik a történeti mélység; azután, hogy a társadalomtudomány már annyit és annyi összeegyeztethetetlen dolgot mondott az individualizálódásról, Beck igencsak könnyedén kezeli a fogalmat, nem félve a különböző dimenziók összekeverésétől. (Lásd Hans Joas: *Das Risikoder Gegenwartsdiagnose. Soziologische Revue*. 1988. 1. sz. 1-6. I.) Ideológiai indíttatású, de szerintem szakmai, elméleti jellegű is az a kritika, amely a baloldarlól a kapitalizmus gazdaságtani elemzésének nagyvonalú mellőzését kéri számon Becken. (Például Rainer Erde: *Hierarchische Not — demokratischer Smog!* Frankfurter Rundschau, 1986. okt. 21. 9-10. I.; Roland Roth i. m.; Reinhard Bispinck: *Jenseits von Klasse und Schicht: Von der Industrie- zur Risikogesellschaft?* WSI Mitteilungen. 1987. 1. sz. 53-55. I.) Tényleg az a helyzet, hogy ha valaki „osztály nélküli kapitalizmusról“ beszél, akkor ezt egy kicsit alaposabban kellene igazolni, elvégre a szó elméleti értelmében ez *contradictio in adiecto*.

Ezek a kifogások — bármennyire megalapozottak — mégsem ingathatják meg Beck fő állításait. A kifejtés mélységétől függetlenül (mert tudományfilozófiai fejtegetései bizony igencsak felületesek, és a gazdag ilyen tárgyú vitákat publicisztikusan referálják) fő állításai mégiscsak a tudomány és a politika megváltozott helyzetével kapcsolatosak, ezekben a kérdésekben javasol a polgároknak olyan új értelmezéseket,

amelyek a megszokottól eltérően orientálják a viselkedést. (S mint láttuk, ezek miatt vonták alapjaiban kétségbe helyzetértékelését.)

Már említettem, hogy a kockázatok érzékelése tudásfüggő és tudományosan közvetített szerinte — ami persze csak annak a másik oldala, hogy a kockázatok maguk is technikai eredetűek. Mindez a tudomány megváltozott és kétértelmű helyzetére utal. A tudomány nem a kudarcai miatt jutott ide — ellenkezőleg. Csakhogy ahogy a tudomány egyre sikeresebben hatolt be a különböző életterületekre, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a „tisztá“ tudományos döntések és az alkalmazó, technikai döntések nem válnak el, hogy ún. tudományon kívüli értékek, szemléleti sémák mélyen befolyásolják az értelmezéseket. Kiderült, hogy a tudományos eredmények csak visszavonásig érvényesek, hogy ahány megközelítés, annyi valóságkonstrukció — s ezek egyformán érvényesek. (266—280. I.) Beck itt — nem is túlságosan mélyen — a Kuhn utáni (most már nálunk is többé-kevésbé ismert) tudományfilozófiai és tudomány-szociológiai belátásokat dolgozza fel, leplezetlenül rokonszenve a tudományelméleti anarchizmussal, az „anything goes“ feyerabendí elvével. Ez a tudomány demisztifikálása, a tudomány igazságmonopóliumának a megtörése — írja. Csakhogy, mivel ez ugyanakkor következik be, amikor mindennapi kockázatkörül viselkedésünkben mégiscsak a tudományra vagyunk utalva, mert érzékszerveink szuverenitása is elveszett, szakutcában vagyunk. Ebből csak egy másfajta tudományos racionalitás, másfajta tudomány—gyakorlat viszony, egy másfajta tudományos önkritika vezethet ki.

Tulajdonképpen Beck elég homályos a tekintetben, hogy milyen irányban lehet a megoldást keresni, s ez érthető, hiszen a válság e vonatkozásban mélyreható. Bár mennyire is javít a helyzeten az, ha a vállalati vagy állami érdekektől függő szakértő mellett ún. „függetlent“ is megkérdezzük mondjuk egy vízierőmű építése ügyében, ez csak a legnyilvánvalóbb veszélyeket küszöböli ki. Éppen Beckre hivatkozva mutatta ki egy kutató, hogy a technológiai következményeknek párhuzamos kutatásokkal való felmérése maga is újratermeli a kiinduló dilemmát: tudományosan eldönthetetlen, hogy milyen technikák fogadhatók el, milyen kockázatok vállalhatók társadalomilag — arról nem is szólva, hogy ha a felmérés a kérdéses technika alkalmazása után történik, már kétséges az esetleges negatív értékelés elfogadhatósága, ha előtte, a bizonytalanság mellett, a tudományos kutatás szabadságába való beavatkozás lehetősége is felmerül. (Gisela Müller-Brandeck-Bocquet: *Technologiefolgenabschaetzung — ein gangbarer Weg aus der „Risikogesellschaft“?*. Soziale Welt. 1988. 144-163. I.) Beck nyilvánvalóan csak addig jutott el, hogy jelezze: a döntések, struktúrák, eljárások tudományos legitimálása épp a tudomány változása következtében tarthatatlanná vált. A helyzet azért paradox, mert mégis rá vagyunk utalva a tudományban felhalmozódott racionalitás-potenciálra.

Becknek ez a felismerése bizonyosan nem igazán új, s csak már egy több évtizedes kritika elemeit gyűjti össze, csakhogy nála ez egy teljes és értelmezhető társadalomkép részeként működik. A *Kölner Zeitschrift* kritikusa ezért él túlnyomóan ideológiai minősítésekkel vele szemben (a nagyon is nem szociológiai kultúrkritika határán mozog, alapjában véve modernitásellenes félelmeket ébreszt fel). Nem tartja szükségesnek, hogy a Beck által felsorolt fejlemények miatt a tudomány tudásigényét más tudásforrásokkal szemben relativizáljuk (értsd: a tudomány kizárólagossága vitathatatlan), az „igazság“ „objektív“ elgondolható, az állítások „objektív“ érvényessége független társadalmi definíciójuktól. (Hartmut Esser: *Ulrich Beck: Risikogesellschaft*. KZfSS, 1987, 806—811. I.) Ez végsősoron az egyik legfontosabb választóvonal — s nem a racionalizmust és irracionalizmust különíti el. Mennyi a jogosultsága a tudományo-

san megkonstruált valóság társadalmi kritikájának? Hogyan lehet a tudomány társadalmi használatának új modelljét felépíteni? — ezek a fő kérdések.

Beck másik fontos újítása, hogy a politikának újfajta értelmezését adja. Sem a jóléti állam liberális kritikája, sem apológiája nem tudja szerinte az új helyzet valóságát megragadni. Az új, tudományosan vezérelt technológiák következményei a társadalmi létezés veszélyeztetik, mindegy, hogy mindez az állami bürokráciák vagy a piacon közvetített magándöntések által vezérelt gazdaságban történik-e. Egyáltalán, Beck szerint a kockázat az egyéni döntés szuverenitását ássa alá, s vele az egyéni döntésre alapozott demokratikus politikai gépezetet. Gazdaságilag ez a smith-i optimizmus végét jelenti, mert magánhaszon és közjó egybeesése nem garantálható. Lényegtelen, hogy kényeremet a pék jóindulatától vagy önérdékétől remélem-e, ha egyszer a kimenéje kiszámíthatatlan kockázatokkal fenyeget. Ennélfogva (no, és mert az „individualizálódás“, a családi-magánemberi struktúrák felbomlása aláássa a hagyományos egyéni önállóságot) tarthatatlanná válik szerinte a politikai akaratképzés szubjektuma, a ci-toyen és a gazdasági önérdékét követő bourgeois megkülönböztetése. (301. I.)

Beck itt is hajlik a pregnáns szóképzésre, sokszor az elemzés rovására. „Szubpolitikáról“ beszél, de ez kétféle dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy a világot felforgató technológiai változások politikai döntések nélkül, legitímálatlanul, a társadalom tudta nélkül mennek végbe (nem ismerős ez a tétel a hatvanas évek Marx-exegeziseiből?), ennél fogva a politikai rendszer tehetetlen vele szemben, s ezért rosszkedvű is, hiszen a jóléti társadalom örököséként még ma is azt állítja, hogy van befolyása a technológiai fejlődésére. (302—303. I.) Másrészt azt, hogy kialakul a politika hagyományos és a lényegét illetően tehetetlen formái (pártok, parlamentek, korporációk és korporatív intézményes eljárások) mellett egy új politikai kultúra: a polgári kezdeményezéseké, a társadalmi mozgalmaké. (311—324. I.) Eme (zöld, alternatív stb.) politikai kultúra létezésének mindenesetre kemény előfeltétel! vannak: a polgári szabadságjogok birtoklása, a kifejtett és hatékony jogszolgáltatási rendszer és (gondolom, talán ez a kulcsjelentőségű) egy fejlett nyilvánosság (ami elsősorban és főleg nem a nagy médiákat, hanem az autonóm lehetőségeket jelenti — Beck egyébként ettől eltekintve keveset ír az információs folyamatok társadalmi következményeiről). Beck minden rokonszenve eme második értelemben vett szubpolitikáé — s végső soron ettől, nem pedig a jelenlegi gyakorlat folytatódásától vagy a bürokratikus, centralizált, a jóléti állam mintájára felépülő „környezetvédő“ államtól várja a kockázati társadalom ellentmondásainak elviselhetővé tételét. (357-374. I.)

Beck politikai tételei a tiszteletreméltó és a konzervatív-liberális konszenzussal békében élő társadalomtudomány alaptételeit kezdik ki, mindenekelött azt, amely szerint a társadalmi változás, a modernizálódás a funkcionális differenciálódás vonalán halad előre. Nem azt állítja-e, hogy a szubpolitika mindkét formájában a differenciálódással ellentétes irányban hat, aláássa a szférák részleges autonómiáját? Nem vonja-e kétségbe a piac autonómiáját, problémamegoldó képességét? Ugyanakkor konzekvensen elhatárolja magát a szociáldemokrata, még mindig a jóléti államhoz és a korporatív egyezkedéshez ragaszkodó elképzelésektől — de megőrzi a kapitalizmust mint általános terminust, amivel magához köti mégiscsak a baloldaliakat. Zöld — de több is mint zöld, hiszen mégiscsak a régi baloldali átfogó társadalomértelmezések hagyományait követi. A siker titka éppen ez: átfogó társadalomkép, annak felvillantása, hogy mégiscsak lehet baloldali módon gondolkodni, s ehhez nem kell lejáratott eszmékhez ragaszkodni, ftlincs ugyan receptje a fenyegető válságok feloldására, de annyit mégis sikerül megmutatnia, hogy a tudomány és a politika hagyományos képviselőinek sincs. Úgy látszik, *erre* a megközelítésre sokaknak van ma szükségük az NSZK-ban — s ez végül is bizonyos értelemben Beck tézisei mellett szól.